

Munich Personal RePEc Archive

Agrarian governance - attempt to understand and economic analysis

Bachev, Hrabrin

Institute of Agricultural Economics, Sofia

2023

Online at <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/118350/>
MPRA Paper No. 118350, posted 01 Sep 2023 14:58 UTC

АГРАРНОТО УПРАВЛЕНИЕ - ОПИТ ЗА РАЗБИРАНЕ И ИКОНОМИЧЕСКО АНАЛИЗИРАНЕ

Храбрин Башев¹

Институт по аграрна икономика, София

E-mail: hbachev@yahoo.com

Резюме

Проблемът за правилното разбиране и оценяване на системата за управление (governance), и на аграрното управление в частност, е сред най-актуалните научни и научно-приложни (насочени към подпомагане на политиките и стратегиите на бизнеса и фермите) задачи. Целта на статията е да адаптира интердисциплинарната методология на Новата институционална икономика и да предложи адекватно дефиниране и подход за анализиране на системата на аграрно управление в България. На основата на критичен анализ на досегашните изследвания и практическия опит в тази област, се обосновава, че аграрното управление следва да се изучава като комплексна система, включваща четири принципни компонента: аграрни и свързани агенти, участващи във вземането на управленчески решения; правила, форми и механизми, които управляват поведението, дейността и взаимоотношенията на аграрните агенти; процеси и дейности свързани с вземане на управленчески решения; специфичен социален ред, резултат от управленческия процес и функциониране на системата. Анализът на аграрно управление следва да включва отделните елементи на системата, различни нива на управление и основните функционални области на стопанското управление, за всяко от които се предлагат адекватни количествени или качествени методи от институционалния подход. При оценка на системата за

¹ Авторът изказва благодарност на Фонд научни изследвания за финансовата подкрепа на проект „Механизми и форми на аграрното управление в България“, Договор № КП-06-Н56/5 от 11.11.2021г., на основа на който е направено настоящето изследване.

аграрно управление задължително трябва да се отчитат персоналните характеристики на участващите агенти, институционалната среда, транзакционните разходи и изгоди, сравнителната ефективност на алтернативите структури за управление, и „фактора време“. Системните теоретични и емпирични изследвания в тази „нова“ област следва да се разширят за да се разбере по-добре тази сложна категория и прецизират подходите за нейния икономически анализ.

AGRARIAN GOVERNANCE - ATTEMPT TO UNDERSTAND AND ECONOMIC ANALYSIS

Hrabrin Bachev

Abstract

The problem of adequate understanding and evaluation of system of governance, and agrarian governance in particular, is among the most topical academic and practical (policies and business and farms strategies forwarded) tasks. The goal of the article is to adapt the interdisciplinary methodology of the New Institutional Economics and to propose an adequate definition and framework for analyzing the system of agrarian governance in Bulgaria. Based on a critical review of previous research and practical experience in this area, it is underlined that agrarian governance is to be studied as a complex system, including four principle components: agrarian and related agents involved in making management decisions; rules, forms and mechanisms that govern the behavior, activities and relationships of agrarian agents; processes and activities related to making governing decisions; a specific social order resulting from the governing process and functioning of the system. The analysis of agrarian governance should include the individual elements for the system, different levels of governance, and the main functional areas of agrarian governance, for each of which adequate quantitative or qualitative methods of institutional approach are suggested. When evaluating the agrarian governance system, the personal characteristics of the participating agents, the institutional environment, transaction costs and benefits, the comparative

efficiency of alternative governing structures, and the "time factor" must be taken into account. Further theoretical and empirical research in this "new" field is needed to better understand this complex category and refine approaches to its economic analysis.

Въведение

Терминът Agrarian Governance широко се използват в официални документи, управленческата практиката, и в многочислени академични публикации в другите страни и България (Държавен вестник, 2021; Боевски, 2020; Димитров и др., 2014; Терзийска, 2016; Ali, 2015; Backer, 2011; Bachev, 2010, 2014; Bayuurt et al., 2015; Bevir, 2012; Bloor, 2022; Braun and Birner, 2017; Carbone, 2017; Chakrabarti, 2021; Chhotray and Stoker, 2009; Dixit, 2016; DFID, 2010; EC, 2019, 2021; Frija et al., 2021; Freidberg, 2019; Fukuyama, 2016; Ganey et al., 2020; Georgiev, 2013; German, 2018; Higgins and Lawrence, 2005; Herrfahrdth, 2006; Katsamunskа, 2016; Kumar and Sharma, 2020; Ledger, 2016; Levi-Four, 2012; Muluneh, 2021; Morfi, 2020; OECD, 2015, 2019; Planas et al, 2022; Schwindenhammer, 2018; Rodorff et al., 2019; Shand, 2018; Terzиеv et al., 2018; Tleubayev et al., 2021; Torres-Salcido and Sanz-Cañada, 2018; Vymětal, 2007; UN, 2015; Weiss, 2000; World Bank, 2022).

Значителният академичен, обществен и частен интерес към изучаване на системата за управление е продиктуван от факта, че ефективността на специфичната система за управление в крайна сметка (пред)определя степента на достигане на многообразните цели и типа на социално-икономическото развитие на дадена страна, отрасъл, район, общност, екосистема, стопанска организация и т.н. (Ostrom and Schlüter, 2007; Ostrom, 1999; North, 1990; Williamson, 1998, 2005). Актуалността на проблема се засилва и от многочислените примери за "провал" на съществуващата система за управление в отраслов, национален, и международен мащаб, големите социално-икономически и екологически предизвикателства и „кризи“ от различен тип, и силния социален "натиск" към и стремеж на правителствени, професионални и бизнес организации за „реформиране“ и „модернизиране“ на съществуващата управленческа система.

Опитът от нашата и много други страни обаче показва, че този научен и обществен проблем е далеч от решаване. Една от главните причини за това е, че все още не се прилага адекватен холистичен подход за разбиране, анализиране и оценяване на системата за управление като цяло и в аграрната сфера в частност. Целта на статията е да адаптира интердисциплинарната методология на Новата институционална икономика (Coase, 1991, 1998; Furubotn and Richter, 2005; Ostrom, 1990, 1998; Williamson, 1998, 2005; North, 1990) и да предложи адекватно

дефиниране и подход за анализиране на системата на аграрно управление в България. В българският език няма подходящи думи за разграничаване на категориите Governance от Management и двата икономически термина се превеждат като Управление. Това често предизвиква объркване, дори и сред специалистите в тази област. За избягване на недоразумения (все по-често) се използва „побългарения“ английски термин Гаварнънс в академичната, управленческата и ежедневната практика. Тази разработка ще ползва термина Управление в смисъл на Governance, като при необходимост за пълно разграничаване ще се употребяват и Гаварнънс и Мениджмънт.

Същност и развитие на разбирането за Аграрно управление

Съдържанието на категорията Гаварнанс постоянно се разширява и обогатява, което е обусловено както от развитието на теорията, така и от еволюцията на формите използвани в практиката, и потребностите за оценка и усъвършенстване. Пред вид на значимостта му Гаварнансът представлява растящ интерес за самостоятелно изучаване от учени в множество дисциплини – политолози, прависти, социолози, историци, икономисти и др. Успоредно с това се обособяват и развиват много нови (специализирани) области на научни изследвания и управленчески практики в зависимост от предмета, функционалната област, нивото или типа на управление: програмно управление, договорно управление, управление на снабдителни вериги, екологическо управление, управление на аграрната устойчивост, управление на води, земи и ландшафт, управление на електронната търговия, глобално управление, и т.н. Отделните изследователи и дисциплини обикновено прилагат свои дефиниции за тази ключова категория. Последните десетилетия се наблюдава заимстване и взаимно обогатяване, и интердисциплинизиране на подходите за разбиране и анализиране на Гаварнанс от научни дисциплини и социални практики.

Терминът Governance произлиза от гръцката дума *kubernaein* (“ръководя и напътствам”) като се смята, че е бил използван още от Платон (Malapi-Nelson, 2017). По-късно терминът е възприет от латинския, а в последствие от старофренския, и от там в средновековния английски, от където получава световно разпространение (Vymětal, 2007). В по-новата история този термин се използва в смисъл на “специфична дейност за управление на страната” (Tyndale and Frith, 1831), като в отличие от индивидуално управление и във връзка с институционалната структура, първоначално се използва от Charles Plummer в *The Governance of England* (Wikipedia, 2023). След модернизацията от края на 18 век, когато държавата става определяща за решаване на комплексните социално-икономически проблеми, терминът Гаварнанс придобива “политическа значимост” (Vymětal, 2007). Той се превръща в израз на държавната политика, като отразява нейната форма и/или ефективността на предприетите мерки на интервенция. Този подход за разбиране на категорията я свързва единствено с властта и силата, и с дейността на държавата за директна

грижа, разпореждане и контролиране “отгоре” посредством обществената бюрокрация.

В резултат на усложняването на социално-икономическите процеси и предизвикателства, развитието на глобализацията, икономическата интеграция и демократизацията, и многочислените „провали на държавата“ и фундаменталното реформиране на обществения сектор се развива ново разбиране на управлението. В тази връзка възниква терминът Ново управление (New Governance), което се отнася до промените в държавата започнали от 80-те години на миналия век (BRITANICA, 2023; Higgins and Lawrence, 2005 Planas et al., 2022; Trubek and Trubek, 2007). Това “по-широко” разбиране е свързано с трансформацията на „услугите“ от обществената администрация към пазарни, частни, неправителствени и мрежовите структури, повишаване на ролята на извън и над държавните организации и гражданското общество, и (необходимостта от) сътрудничество и взаимодействието на многочислени обществени и частни институции и организации.

Общоприето е, че Управлението е обща, комплексна, многолицева концепция, която е трудна за дефиниране по прецизен начин (Ali 2015; Fukuyama, 2016; Higgins and Lawrence, 2005; Scmitter, 2018; Vymětal, 2007). Опитите за дефиниране на Гаварнанса могат да се групират в няколко направления:

Първо, традиционното разбиране на управлението като агенти (личности, агенции, организации и др.), които управляват и/или участват в управлението – Президент, Парламент, и т.н. (Fukuyama, 2016). В по-тясно разбиране Гавърнансът се разглежда като синоним на публичната администрация, а в по-широко включва несuverенни и неформални агенти извън системата на държавата - международни и неправителствени организации, супранационални институции като Европейски съюз и др. Например, в популярната парадигма за Ново управление се поставя въпроса за „Управление без правителство“, което означава трансфер на много традиционни функции от държавата на частни и неправителствени организации - предоставяне на публични блага, услуги, регулации, контрол, (само)организиране и т.н. В тази връзка се идентифицират и разнообразните агенти, определени като управляващи единици, които могат да управляват – правителство, формална организация, социално-политическа, или друга неформална група от хора. В

традиционната икономика например, основни управляващи единици, които оптимизират разпределението на ресурсите в съответствие със своите интереси, са домакинствата и фирмите.

Второ, определяне на Гавърнанса като процес на управление (governING). Голяма част от авторите приемат, че управлението е процесът на вземане на решения и процесът, по който решенията се изпълняват (или не се изпълняват) в обществото или в дадена организация (Ali, 2015; IoG, 2003; Planas et al., 2022; UNDP, 1997; Wolman et al., 2008). Това „процесно“ разбиране на Гаварнанса прави връзка с традиционния Мениджмънт, който по същество е целенасочен процес на вземане на управленчески решения на различни равнища на управление. Голяма част от международните организации също дефинират гаварнанса по този начин, предимно по отношение на дадена страна, определен отрасъл и т.н. – „гаварнансът се състои от традиции и институции, посредством които властта в дадена страна се осъществява“ (World Bank, 1992). Подобно, икономическото управление се определя като процеси, които подкрепят икономическата дейност и икономическите трансакции посредством защита на правата на собственост, санкциониране на договорите, и предприемане на колективни действия за предоставяне на подходяща физическа и организационна инфраструктура (Dixit, 2016). В традиционната икономика, пазарният еклибриум се достига именно чрез процес на децентрализирани действия на икономическите агенти (индивиди, фирми, домакинства) управлявани от „невидимата ръка на пазара“. В Новата институционална икономика освен „обществено“ ниво (Public Ordering) и пазарното управление (Market order), важна съставка на процесът на управление е и частното управление (Private Ordering) (Williamson, 2005).

Трето, определяне на Гаварнанс като средство (предварително условие) и съвкупност от правила, средства, методи, структури и механизми на управление на поведението, дейността и взаимоотношенията на хората (Furubotn and Richter, 2005; Scmitter, 2018; Vymětal, 2007; Williamson, 1996; 2005). „Гаварнансът стана модна дума днес описвайки цялата съвкупност от подходи и техники за подобряване на координацията между различните равнища на обществото“ (Vymětal, 2007). Подобно, икономическото управление се отнася до политиката и нормативната уредба, която се въвежда от правителствата за управление на икономиката, включваща макроикономическо управление и микроикономическо управление (AAID, 2008). Икономиката е наука, която обяснява „чудото“ как се постига порядък за максимализиране на частния и

съвкупен продукт (благосъстояние) от действията на милиони индивиди, които са специализирани и разменят продуктите от едни или други операции. Отговорите в Неокласическата икономика са, че това се прави (насочва, координира, стимулира, санкционира) от „невидимата ръка на пазара“ и/или „видимата ръка на мениджъра“. Редки случаи на „пазарен провал“ се констатират, но всички те се преодоляват лесно с „интервенция на държавата“.

Старият институционализъм поставя на дневен ред важната роля на институциите (въведени „отгоре“ или еволюирали „от долу“) за „коригиране“ на недостатъците на пазара и управление на поведението на индивидите. Класиците на Новата институционална икономика също разглеждат Гаварнанса в този смисъл: „Гаварнанс е средството, чрез което да се въведе ред, като по този начин се изгладят конфликти и се реализират взаимни ползи“ (Williamson, 2005, 2009). Новото тук е, че се напуска „странният свят“ без транзакционни разходи, и пазарът, хибридите, фирмите, и държавните агенции се разглеждат като алтернативни структури и форми на управление на транзакциите (Coase, 1939, 1991, 1998; Williamson, 1996, 1999, 2005, 2009). Макар и да не споменават винаги този термин, Coase, North и Ostrom също анализират определени правила, механизми и форми (институции, структури, социални уредби и т.н.), които управляват дейността на индивидуалните агенти и в крайна сметка предопределят икономическото развитие (Coase, 1937, 1960, 1991; North, 1990, 1991; Ostrom, 1990, 1999).

Четвърто, Гаварнансът се разглежда, като специфичен социален ред (order) и резултатът от управлението - “състоянието да сме управлявани” и да “свършим работа чрез мобилизиране на колективни ресурси“ (Dixit 2016; Fukuyama, 2016; Scmitter, 2018; Vymětal, 2007). Тук той се представя по-скоро като общ ред и рамка, която детерминира условията, хармонията и съвкупния ефект от децентрализираните усилия - Манежмънта на дейността и отношенията на преследващите своите интереси агенти. Съответно на това в дадена страна, райони, отрасъл и т.н. могат да доминират различни типове или модели на управление – „Право на закона“, „Право на парите“, „Право на силата“ и т.н. Това разбиране дава възможност по-добре да се разграничат специфичните системи на управление в различните страни, отрасли, еко-системи, организации, етапи на развитието, и т.н. Известно е, че еднакви управленчески структури и модели имат нееднакви резултати в различните страни. Някои изследователи, ограничават гаварнанса единствено до социалния и политически ред различен

от този на държавата пред вид на "новата" роля на пазара, мрежовите структури, недържавните агенти и неформалния сектор (BRITANICA, 2023). Новата институционална икономика анализира различен вид принципен порядък – пазарен, частен, обществен, международен, и т.н.

Това разбиране в голяма степен е свързано с изучаване на "качеството на управление" и стремежа да се подобри системата на управление, като "желани" нейни състояния като "добро", "ефективно", "честно", "устойчиво", "прозрачно", "демократично" и др. се превръща в критерий за оценка и цел на развитието (ЕС, 2018; UN, 2015). Голяма част от публикациите за „Добро управление“ (Good Governance) фокусират на "Гаварнанса като изпълнение", а именно на държавният капацитет да предоставя основни публични блага и услуги (Fukuяama, 2016; Osabohien et al., 2020; Ronaghi et al., 2020). Нарастващо тези характеристики се прилагат и за оценка на управлението в частния (корпоративен, агробизнес и т.н.) и неправителствен сектор (Димитров и др., 2014; Aguilera and Cuervo-Cazurra, 2009; Benz and Frey, 2005; OECD, 2015; Rodorff et al., 2019; Sacconi, 2012; Skerman, 2016). В "нормативна" насока се допълват и дефинициите на международни, държавни, неправителствени и бизнес организации - например, в актуалното определение за гаварнанс на Световната банка се отчитат и "процесът, посредством който правителствата са избирани, контролирани и сменяни; капацитетът на правителството ефективно да формулира и прилага рационални политики; и зачитане на гражданите и състоянието на институциите, които управляват техните икономическите и социални взаимоотношения (World Bank, 2023). Икономиката на Гаварнанса е именно опит да се приложи "изучаването на добрия ред и работещите организации", които включват и двете – спонтанния ред на пазара и умишления ред от съзнателен, нарочен и целенасочен вид (Williamson , 2005).

Съществуват и много дефиниции, които комбинират някои от описаните по горе характеристики на управлението (ЕС 2018; WB, 2023). В тази правилно се отбелязва, че "Гаварнанс не е само характеристика, но много често система, с някои субекти, някои процеси, някои предпоставки, причинно-следствена връзка и резултати" (Vymětal, 2007).

Подходите за дефиниране на Аграрното управление, в постоянно растящата литература в тази сфера, са подобни като тези за Гаварнанса като цяло, следвайки общата логика на развитие в тази динамична област. Някои от най-

задълбочените анализи на системата за управление в аграрната сфери дори не правят опит да дефинират тази категория, която се смята за подразбираща се и широко позната (James, Klein, and Sykuta, 2011; Sykuta, 2010; Cook, 1995; Sykuta and Cook, 2001; Sykuta and Parcell, 2003).

Аграрното управление е гаварнъсът свързан със селскостопанското производство. Следователно е “лесно“ да се определи обекта на това “отраслово”, наред с индустрията, транспорта, здравеопазването и т.н., управление. Остава да се разбере същността на категорията Гаварнанс е необходимо да се даде отговор на следните въпроси: Кой, Кого, Какво, Защо, Как, Къде, Кога и за Колко?

Очевидно е, че Гаварнансът е свързан с хората и човешкото общество, тъй като без тях съществува единствено „природно управление“ по законите на физиката, биологията и т.н. В хипотетичен пример с индивидуален земеделски производител, обитаващ сам отдалечен остров в океана, няма гаварнанс, а просто “агрономическо и технологическо” управление или Management на „(взаимо)отношенията“ с природата. В модерното селско стопанство обаче, такива примери няма. Дори и за samozадоволяващ се фермер, далеч от населени места (планина, остров, пустинен оазис), съществува някакво “външно” управление на дейност и поведение². Например, съществуват “предоставени” и санкциониране права на собственост (за частно владение, ползване, разпореждане и т.н.) върху земеделски земи от държавата, местната власт или общност. В съвременните условия, има и многообразни задължителни държавни, на Европейския съюз, на местната общност и т.н. разпоредби за начина на обработване и ползване на земята, стандарти за опазване на биоразнообразие и околна среда и др. Например, използването на определени химикали в селскостопанското производство и производството на канабис в България са забранено и се наказват; смяната на използването на земеделските земи за неселскостопански цели е недопустимо и строго регулирано, и т.н. Освен това, има и неформални задължения и ограничения за фермера за представяне на комфорт на населението и гостите на района, опазване на въздуха и водите, съвместно ползване на частни ресурси (например, свободен достъп на територията за туристи, ловци, научни работници и др.), ред за ползване на

² Дейността и поведението дори на живеещия самотно Робинзон Крузо е „управлявана“ от родната (английска) идеология, убеждения, традиции и други “институции”, които той донася на острова и в последствие разпространява – християнство, робство, права и т.н.

общинските земи и т.н. С всички тези формални и неформални правила и ограничения (система на социално управление) фермерът (трябва да) се съобразява, за да не бъде санкциониран от органите на реда или обществото.

Фермерът обаче, не е пасивен „участник“ в (обект на) управлението. Той лобира или се включва в колективни действия с други агенти в политическия процес за предоставяне на нови права, регулации, норми, държавна подкрепа и субсидии и т.н., които отговарят на неговите убеждения или интереси. По този начин той се превръща в активен участник в системата на управление на дадена екосистема, район, подотрасъл, или страната като цяло. Този прост пример вече дава отговор на въпросите Кой и Кого?

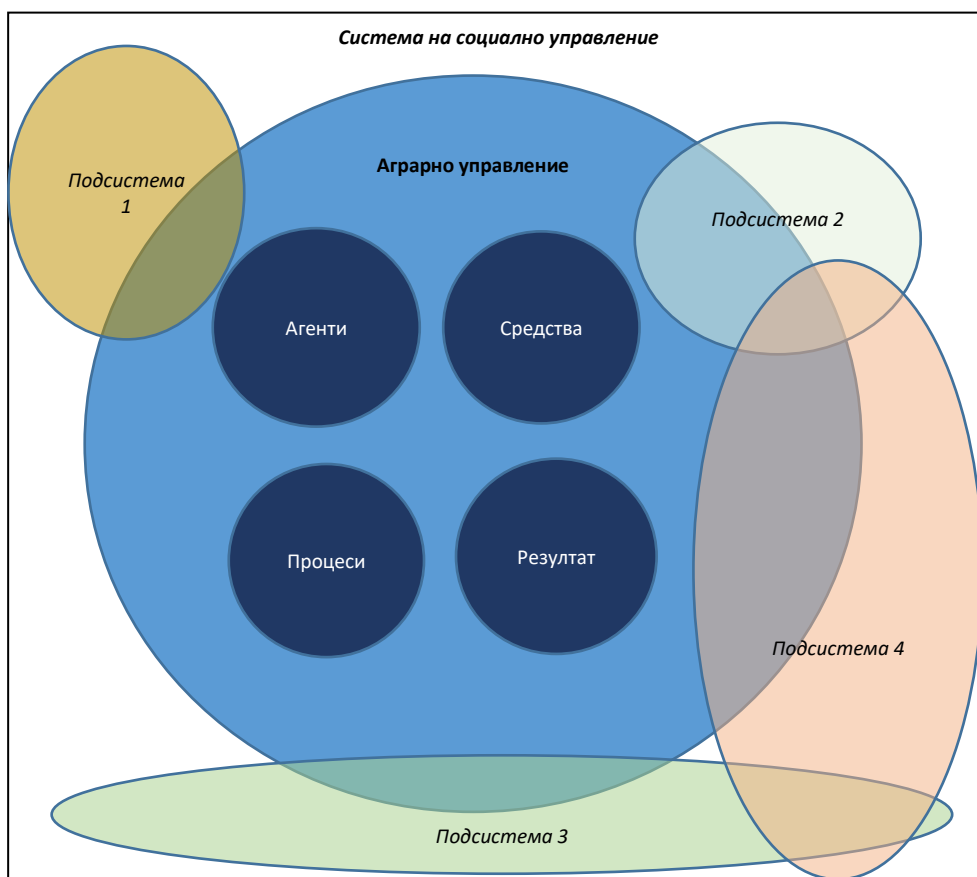
В друг пример, с типичен пазарно-ориентиран фермер в равнинен район, наличието на и необходимостта от (система на) управление на взаимоотношенията с други агенти е много по-очевидна. Например, фермерът-предприемач, трябва да управлява своите взаимоотношения със собственици на земеделски земи, работна сила, доставчици на материали, оборудване и услуги, кредит, купувачи на продукцията и т.н. за да организира ефективно производството и реализацията на продукцията. За координация на голяма част от тези отношения се използват разнообразни по тип частни договори за снабдяване с необходимите ресурси и маркетинг на продукта – договори за покупка, наемане, заемане, продажба, предоставяне на заем и др. В условията на развити пазари, голяма част от дейността на фермера и на отношенията му с други агенти се координира и „управлява от невидимата ръка на пазара“ – „движението“ на (свободните) пазарни цени и пазарната конкуренция. Заедно с това съществуват и многообразни формални, неформални и бизнес правила, разпоредби, норми, и стандарти, които фермерът спазва или съобразява – за качество на продукт и услуги, специфика на технологични операции, правила за безопасност на труда и продукта, норми за опазване на природна среда и биоразнообразие, стандарти за хуманно отношение към животните, и т.н. Освен това фермерът създава и/или се включва в различни типове колективни действия и организации за да координира и управлява по-ефективно взаимоотношенията си с други агенти или органите на властта – регистрира земеделско стопанство, фирми, кооперативи, сдружения, асоциации, групи за лобиране и интереси. Той има и свои или приема други убеждения, идеологии, възгледи, норми и т.н. – например, за екологическо устойчиво стопанство, които също (само)управляват неговото поведение, действия и взаимоотношения.

Всички тези (управленчески) структури, форми и механизми са неразделна част от системата за управление на аграрното производство на съвременния етап на развитие и следва да бъдат анализирани. Нещо повече, системата на управление в дадена страна, подотрасъл, район, снабдителна верига, екосистема или организация е строго специфична и зависи от многообразни социално-икономически, личностни, природни, и т.н. фактори. Добре известно е, че Общите (аграрна, икономическа, екологическа и др.) политики на Европейския съюз се прилагат по „български“ в наши условия. Идентифицирането и оценката на тези специфични структури, форми и механизми отговаря на Какво, Защо и Как?

Процесът на аграрно управление се осъществява във различни времеви периоди и пространствено-териториални, организационни и йерархически граници. Анализът на гаварнанса винаги следва да уточнява тези измерения и дава отговор на въпросите Къде и Кога за да бъде прецизен. Икономистите задават и още един въпрос свързан с анализа на аграрното управление, а именно Колко? Отделните форми и структури на управление имат различни предимства, недостатъци и разходи за отделните агенти, последните известни като „транзакционни разходи“ (Coase, 1937, 1960; Williamson, 1996). Аграрните агенти оптимизират не само производствените (свързани с технологията на производство!), но и транзакционните разходи, свързани с управление на взаимоотношенията с други агенти. Управленческите структури имат важна икономическа роля – да рационализират, структурират, и минимизират разходите на човешките взаимоотношения (North, 1990; Williamson, 2000). „Откриването“ на транзакционните разходи не изменя, а само допълва предмета на икономическата наука за оптимално разпределение на ограничените ресурси.

Следователно, аграрното управление следва да се изучава като комплексна система, която включва четири принципни компонента (Фигура 1): (1) аграрни и свързани агенти, участващи във вземането на управленчески решения; (2) правила, форми и механизми, които управляват поведението, дейността и взаимоотношенията на аграрните агенти; (3) процеси и дейности свързани с вземане на управленчески решения; и (4) специфичен социален ред, резултат от управленческия процес и функциониране на системата.

Фигура 1. Елементи и връзки на системата за аграрно управление

Източник: автора.

Системата на аграрно управление е част (подсистема) на системата за социално управление и на други важни управленчески подсистеми като икономика, първичен отрасъл, хранителен, селски или градски райони, агро-екосистема, туризъм, енергетика и др. Въздействието на и взаимоотношенията с другите системи на обществото в голяма степен (пред)определя типа на доминиращата система на аграрно управление и „логиката“ на нейното развитие. От своя страна, аграрно управление представлява съвкупност от

различни управленчески подсистеми, обособени в зависимост от типа на производството (растениевъдство, животновъдство, овощарство, агро-екосистемни услуги и т.н.), вида на ресурсите (земи, води, технологии, работна сила, финанси и т.н.), функционалната област (снабдяване, иновации, маркетинг, управление на риска и т.н.) и др. Всички те следва да се изучават за да се открие тяхната специфика и роля за развитие на аграрно управление като цяло. Аграрното управление се състои от (осъществява на) различни нива (ферма, колективна организация, екосистема, подотрасъл, национално, транснационално, европейско, глобално), които следва да се анализират за да се разбере функционирането и развитието на аграрното управление в България.

Методически подход за анализ и оценка на аграрното управление в България

В традиционно затворено стопанство за самозадоволяване не съществуват транзакционни разходи, тъй като (почти) липсва разделение и специализация на труда, а следователно и необходимост от размяна (транзакции) между агентите. В модерното селско стопанство обаче, аграрните агенти се специализират в определени производства и/или дейности и търгуват продукти или услуги, като по този начин повишават многократно производителността (икономии от размери и мащаби, и производствени разходи, подобряване качеството, увеличаване обема на производство и т.н.).

В нереален свят на „нула транзакционни разходи“, оптимизацията на разпределението и използването на аграрните ресурси се постига бързо и безразходно по „маргинално правило“. Тук има само един механизъм (пазар и пазарна конкуренция), който управлява ефективно индивидуалната и съвкупна дейност на агентите. Фермата, фирмата и домакинството се изучават като „черна кутия“, които се адаптират мигновено и безразходно към динамиката на пазарните цени. При нула транзакционни разходи, формата на управление няма икономическо значение, тъй като аграрната дейност еднакво добре (най-ефективно) се координира и посредством пазара (адаптация към промените в свободните пазарни цени), и чрез взаимно частно договаряне между агентите (специален договор), и чрез коопериране (колективно вземане на решение), и във вътрешна организация (директно ръководство от менажер), и в единствена национална частна или държавна йерархия/компания (Bachev, 2012).

В реалната аграрна икономика обаче, съществуват значителни разходи, свързани с транзакциите между агентите: за намиране на най-добрите цени и пазари, плащане на комисионни и такси, търсене на надежден партньор, договаряне на условията за размяна, написване и регистриране на договорите, контролиране на опортюнизъм преди подписване и в процеса на изпълнение на договореностите, адаптиране на договорите към промени в условията на производство и размяната, оспорване на споразуменията, включително и чрез наемане на адвокати, арбитраж, съд и др., провалени сделки, измами, и т.н. Аграрните агенти плащат и значителни (транзакционни) разходи за изучаване

и прилагане на нормативната уредба свързана с използване на ресурси, производство, технологии, търговия, опазване на природата, и т.н. Фермерите имат и значителни разходи за формални регистрации, сертификации, лицензи, кандидатстване за обществено подпомагане, плащане на глоби, подкупи, и др. Много аграрни агенти имат и разходи за коалиране (партньорство, кооператив, фирма, корпорация), свързано с необходимостта от по-ефективно съвместно снабдяване и използване на ресурси, маркетинг, защита от монопол, лобиране за държавна интервенция в тяхна полза и др. Създаването и развитието на тези формални и неформални организации е свързано със значителни разходи за инициране, договаряне, формиране, организационно укрепване, информирание, вземане на управленчески решения, контролиране на опортюнизма на членовете на коалицията, реорганизация и закриване и т.н.

Положителните транзакционни разходи често ограничават ефективното разширяване на фермата до граници позволяващи експлоатиране на възможните технологически икономии на размери и мащаби. В други случаи, високите „външни“ транзакционни разходи налагат прекомерна вътрешностопанска интеграция за преодоляване на сериозни транзакционни трудности и/или извличане на допълнителни транзакционни изгоди. Много често, високите транзакционни разходи дори блокират иначе взаимно-изгоден за всички страни обмен на ресурси, продукти и услуги, и водят до ниска продуктивност и не(до)използване на ресурсите в стопански и обществен мащаб. Следователно, вместо „най-добро/ефективно“ (the first best), на практика обикновено имаме „второ по-ефективност“, „трето по-ефективност“ и т.н. разпределение на ресурсите и управление на съвкупната аграрна дейност.

Аграрната икономика е икономика на транзакционните разходи и стои въпросът за оптимизиране на съвкупните производствени И транзакционни разходи на стопанството. Тук става въпрос за съизмерване (trade-off) на транзакционни и производствени разходи и изгоди. Следвайки логиката на Coase, фермата интегрира допълнителни транзакции, увеличава размера си и печели от вътрешна интеграция на ресурси и дейност, докато транзакционните разходи за това са по-малки или равни на разходите за организация на същите тези транзакциите на пазара или от друга организация (Bachev, 2012). Гаварнансът е от значение (“Matters”) и „рационалните“ агенти правят избор на най-ефективна форма за управление на всяка транзакция сред реално възможните алтернативи (Williamson, 2005). В Новата институционална

икономика, транзакцията и свързаните разходи, са първа „основна единица на икономически анализ“, а критерий за избор на най-ефективна форма за управление на аграрните транзакции и дейност е минимизирането на транзакционните разходи и максимизирането на транзакционните изгоди³.

Освен това, „проблемът за социалните разходи“, който създава главоболие за традиционните икономисти, не съществува в условия на нулеви транзакционни разходи и добре дефинирани права на частна собственост (Coase, 1960). Състоянието на максимална ефективност винаги се постига независимо от първоначалното разпределение на правата между индивидите посредством безразходно частно договаряне - „интернализация на косвените ефекти (externalities)“ без необходимост от държавна интервенция. В свят на нула транзакционни разходи и дефинирането (преразпределението) на нови права и правила от индивидите, групите по интереси, и обществото, и ефективното санкциониране на тези права и правила би било лесно (безразходно). Когато обаче транзакционните разходи са значителни, първоначалното разпределение на правата на собственост между индивидите и групите, и тяхното добро дефиниране и санкциониране са критични за цялостната ефективност (Coase, 1960). Например, ако „правото за чиста и съхранена природна среда“ не е добре дефинирано и санкционирано, това създава големи трудности за ефективното еко-управление – скъпи спорове между замърсяващи и засегнати агенти; значителни екологични проблеми и предизвикателства; незачитане на интересите на определени групи или поколения, и т.н. (Bachev, 2020).

Несъвършената институционална уредба (недефинирани и/или недобре дефинирани и санкционирани от държавната власт права и задължения), създава допълнителни транзакционни разходи за индивидите и обществото, и води до неефективно аграрно развитие. В България например, възстановяването на частните права върху земеделските земи след 1989г. продължи повече от 10 години, което силно деформира развитието на селското стопанство през този период – липса на стимули, разрушаване на активи, доминиране на краткосрочна аренда, предпочитание за едногодишни култури, примитивни и неустойчиви структури (стопанства за самозадоволяване или в процес на приватизация), деградация на агро-екосистеми и т.н. Има многочислени примери за незащитени

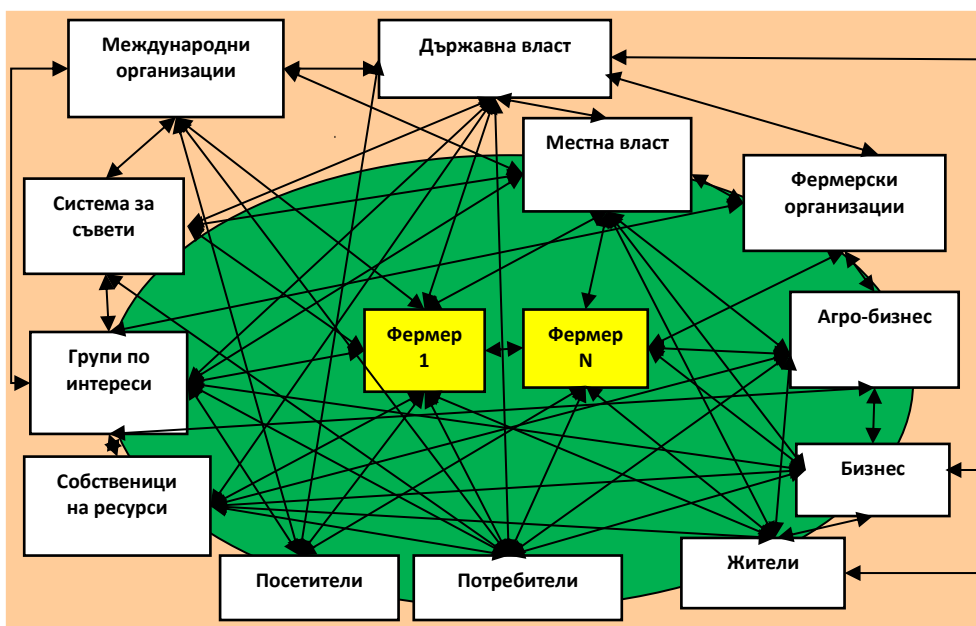
³ В края на краищата, изборът на управленческа форма се предопределя от логиката на минимизиране не на технологични, а на транзакционни разходи (Williamson, 2005).

от държавата частни права и сега, които понижават ефективността и затрудняват развитието на отрасъла – неспазване на законите, неефективна съдебна защита, пряко посегателство (кражба) на аграрно имущество и т.н.

Следователно, институциите са важно средство за (аграрно) управление като създават определен социален ред, структурират човешките взаимоотношения, увеличават предвидимостта, намаляват неопределеността, предопределят (увеличават или намаляват) размера на транзакционните разходи, и в края на краищата детерминират възможностите, типа и степента за социално-икономическо развитие (North, 1990; Williamson, 2000). При определена институционална среда, пазарът често се „проваля“ в ефективното управление на аграрната дейност и ресурси. Това обаче, не означава непременно „държавна интервенция“, каквото е правилото в Неокласическата икономика. Аграрните агенти разработват разнообразни частни форми, механизми и „институции“ за преодоляване на несъвършенствата на пазара и за ефективно управление на своето поведение, дейности и взаимоотношения. Правилният подход в Новата институционална икономика е да се направи ефективен избор между различни алтернативни форми на (пазарно, частно, и обществено) управление, всички от които имат свои недостатъци и разходи.

Анализът на системата за аграрно управление на страната следва да включва няколко етапа. Първо, необходимо да се идентифицират различните агенти на аграрното управление и специфичния характер на техните връзки, интереси, цели, възможности, силови позиции, зависимости, ефекти, конфликти и др. Фермерският предприемач или фермера е основната фигура в селското стопанство, който управлява ресурсите, технологиите и дейността, и следователно „първи“ компонент в анализа на аграрното управление (Фигура 2).

Фигура 2. Агенти на аграрната управление в България

Източник:автора.

Други агенти също непосредствено или „косвено“, участват в управлението на аграрната сфера, като договарят и/или налагат съответни условия, стандарти, норми, търсене, и т.н. Това са собствениците на поземлени, трудови, материални, финансови, интелектуални и т.н. ресурси, които са заинтересовани за ефективното им аграрно използване и съхранение. Често, те участват в разнообразни коалиции с фермерския предприемач (неформални партньорски сдружения, формални фирми, кооперации, и др.) за реализиране на повече изгоди. От своя страна, отделните фермери формират разнообразни професионални (бизнес, не насочени към печалба, и т.н.) организации и колективни действия (инициативи, професионални стандарти, лобиране, и т.н.), за да реализират по-добре своите цели и печелят от съвместна дейност.

Това е свързаният със селското стопанство бизнес (снабдители с материали, техника, финанси и технологии и/или купувачи на аграрни продукти) и крайните потребители. Тези агенти налагат социално-икономически и екологически стандарти, специфична подкрепа и търсене за фермерска дейност и услуги. Например, голяма част от големите преработвателни и хранителни вериги прилагат (доброволни и/или задължителни) стандарти за „качество“, „екосъобразност“, „справедливост“ и т.н., които са техни инициативи, общоприети в индустрията „кодове за поведение“ или резултат от потребителски натиск за „принос“ към социално-икономическата и екологическа устойчивост. На следващо място, това са жителите, посетителите на селските райони, и разнообразните групи по интереси, които „поставят“ условия (натиск, търсене) за природосъобразна, социално-отговорна и икономически жизнена аграрна дейност и райони. Най-накрая, това е държавната и местна власт, международните организации и т.н., които подпомагат инициативите за аграрна устойчивост на различните агенти и/или налагат задължителни (социални, икономически, екологически и т.н.) стандарти за производство и потребление.

На това ниво на анализ, особено внимание следва да се обърне на „персоналните“ (личностните) характеристики на индивидуалните агенти участващи в управлението, тъй като разходите за транзакция имат „поведенчески“ причини – ограничената рационалност и тенденция за опортюнизъм на индивидите (Williamson, 2005). Аграрните агенти не притежават цялата информация за икономическата система (диференциация на цените, търсенето, възможностите за търговия, тенденциите в развитието), тъй като събирането и обработката на подобна информация е много скъпо или невъзможно (множество пазари, бъдещи събития, намерение на партньора за измама и т.н.). За да оптимизират вземането на решения те правят разходи за “повишаване на несъвършената си рационалност” – събиране на данни, анализи, прогнозиране, обучение, консултиране и т.н.

Агентите са също „склонни към опортюнизъм“, и ако съществува възможност за безнаказано получаване на допълнителна изгода от използване на институции, договорена или пазарна размяна, те вероятно се възползват. Аграрните агенти трябва да защитят правата, инвестициите и транзакциите от риск за опортюнизъм чрез: предварителни усилия за намиране на сигурен партньор и проектиране на форма за ефективно съдействие на партньора; и

последващи инвестиции за предотвратяване (чрез наблюдение, контролиране, стимулиране на сътрудничество) на възможен опортюнизъм на етапа на изпълнение на договорите (Williamson, 2005). Анализът следва да разграничи възможните типове опортюнизъм: предконтрактен (Adverse Selection), когато някой партньор се възползва от “информационната асиметрия” и договаря по-добри условия на размяна; постконтрактен (Moral Hazard), когато някой партньор се възползва от невъзможността за пълно контролиране на дейността му (от другия партньор, трета страна) или получава “законосъобразна изгода” от неочаквани промени в условията на размяна (разходи, цени, нормативна уредба); и “свободна езда” (Free riding), присъщ в развитието на по-големи организации - индивидуалните изгоди не са пропорционални на индивидуалните разходи, и има тенденция всеки да очаква другите да инвестират в организационно развитие и да се възползва при успех.

Необходимо е също да се анализират и други значими фактори на отделните агенти като лични предпочитания и преференции, лична „дисциплина“, идеология, знания, възможности, склонност към поемане на риск, репутация, доверие, “договорна” сила, и т.н.

Второ, необходимо е да се идентифицират, разграничат, характеризират и оценят принципни механизми и форми, които управляват поведението и дейността на индивидуалните агенти. Те включват (Фигура 3):

Фигура 3. Система за аграрно управление

Източник: автора.

• Институционалната среда или „правилата на играта” - това е разпределението на правата и задълженията между индивидите, групите и поколенията и системата за санкциониране на тези права и правила (North, 1990; Furubotn and Richter, 2005). Спектърът на правата може да включва материални и идеални активи, природни ресурси, дейности, условия и заплащане на труд, социална защита, чиста природа, хранителна и еко-сигурност, вътрешно и между-генерационна справедливост, и т.н. Санкциониране на правата и правилата се осъществява от държавата (администрация, полиция съд и др.), обществения натиск, доверието, рецитацията, частни форми, или се самосанкционира от самите агенти.

Част от правата и задълженията се определят от формални закони, нормативни документи, стандарти, съдебни решения и др. Обикновено съществува строга държавна регулация за собственост, ползване, търговия и т.н. на земеделски земи и други природни ресурси, задължителни стандарти за безопасност и качество на продуктите, условия на труд, опазване на природната среда, благосъстояние на животните и т.н. Съществуват и важни неформални правила и права, установени от традицията, културата, религията, идеологията, етични и морални норми и т.н. , които следва да се анализират. В България много от формалните права и правила „не работят“ добре и неформалните „правила на играта“ предопределят („управляват“) поведението на агентите в обществото, като съществува и огромен неформален („сив“, „черен“) сектор.

Институционалното развитие се инициира от обществените (държавни, общностни) власти, международната политика (споразумения, подпомагане, натиск) и частните и колективни действия на индивидите. Членството на България в Европейския съюз е свързано с адаптиране на модерното европейско законодателство (*Acquis communautaire*) и с по-доброто санкциониране (външен мониторинг и санкции при тяхното неспазване от страна на съюза). В съвременния етап много от институционалните иновации са също резултат от натиска или инициативите на определени групи по интереси – еко-сдружения, потребителски организации и т.н. В анализа следва да се направи качествена характеристика на формалната и неформална институционална уредба в селското стопанство, оцени ефективността на системата за нейното санкциониране, и разкрият стимулите, ограниченията, разходите и въздействието за определен тип поведения и действия на различните агенти.

Институционалната „модернизация“ е дълъг исторически процес, и отделните компоненти на институционалната среда имат своя „логика“ на развитие и жизнен цикъл продължаващ десетилетия и столетия. В кратки периоди на „нормално“ развитие обаче обикновено институционалната среда е „стабилна“, тъй като индивидите могат малко да влияят на институциите и институционалната промяна⁴ Това е голямо предимство, тъй като съществува стабилен ред и предвидимост, и следователно ниски транзакционни разходи за агентите. От друга страна, това е съществен недостатък при лоша

⁴ С изключение на революциите или фундаменталните реформи от някой силен лидер.

институционална уредба, когато ситуацията не се подобрява толкова „бързо“ колкото са очакванията на мнозинството. Необходимо е да се открият и анализират основните елементи на институционалната уредба и съответствието им на Европейските, отчетат важни за отрасъла неформални правила и ограничения, оцени съвкупното или (при възможност) частно влияние върху поведението, действията и отношенията на агентите, и ефект по отношение на транзакционните разходи, и открият движещите фактори на институционалната модернизация (като Зелена сделка, реформираща се ОСП и др.) през периода.

- Пазарни форми или „невидимата ръка на пазара“ – това са разнообразните децентрализирани инициативи, управлявани от движението на „свободните“ пазарни цени и пазарната конкуренция: мимолетна размяна на ресурси, продукти и услуги, класически контракт за покупка, наемане или продажба, търговия със специални висококачествени, биологични и др. продукти и производи, аграрни и екосистемни услуги, и т.н. Индивидуалните агенти използват (адаптират се към) пазарите, печелейки от специализацията на труда и взаимноизгодния обмен (търговия), докато техните доброволни децентрализирани действия „дирижират“ и „коригират“ цялостното разпределение на ресурсите между различните дейности, сектори, райони, екосистеми, страни и т.н. Въпреки това има много примери за липса на индивидуални стимули, избор и/или нежелана размяна, и неустойчиво развитие в аграрния сектор - липсващи пазари, монополни или силови взаимоотношения, позитивни или негативни косвени ефекти, диспропорция на доходи и условия на труд и живот в селски и градски райони и др. Следователно, свободният пазар се „провал“ в ефективното управление на цялостната дейност, размяна и инвестиции в аграрната сфера и води до ниска социално-икономическа и екологическа устойчивост. Анализът следва да установи дали пазарите на аграрни ресурси и продукти работят „добре“ (много продавачи и купувачи), констатираат свързаните с пазарните форми разходи и изгоди за различните агенти, и идентифицират случаите на „пазарен провал“ в съвременните условия.

- Частни и колективни форми или „частен или колективен ред“ – това са различни частни инициативи и специални договорни и организационни форми: дългосрочни договори за доставка и маркетинг, доброволни еко-действия,

доброволни или задължителни кодове на поведение, коалиционни (фамилни, фирмени, корпоративни и т.н.) ферми, партньорски сдружения, кооперации и асоциации, запазени и търговски марки, етикети и т.н. Индивидуалните агенти се възползват от икономическите, пазарните, институционалните и други възможности, и преодоляват институционалните и пазарните несъвършенства чрез избор или дизайн на нови (взаимно)изгодни частни форми и правила за управление на поведение, дейност и взаимоотношения. Частните форми договарят собствени правила или приемат (налагат) съществуващ частен или колективен ред, прехвърлят действащи или дават нови права на партньора и защитават абсолютните (предоставени от институционалната среда) и договорените (дадени или разменени от участниците) права на агентите. На съвременния етап голяма част от аграрната дейност се управлява от доброволни инициативи, посредством частно договаряне, „видимата ръка на мениджъра“, колективно вземане на решения, или комплексни йерархични структури за вътрешно управление. Въпреки това има много примери на „провал“ на частния сектор в управлението на социално желаната дейност – например предпочитана еко-консервация, съхранение на традиционните структури и производства, запазване и обновяване на селските райони и т.н.

В анализа следва да се идентифицират и оценят предимствата и недостатъците на различните частни форми за управление, доминиращи в българското селско стопанство – основни типове ферми (индивидуална, фамилна, кооперация, фирма, компания и др.), специални договорни форми (покупка, наемане на активи, заемане на финансови средства, застраховане, продажба, взаимно-свързани сделки и т.н.), колективни организации извън фермерските врати и т.н. За част от транзакционните разходи на тези форми има налична (статистическа, отчетна и др.) или е възможно да се събере надеждна информация от фермерските менажери. За голяма част от транзакционните разходи обаче липсва необходимата информация и е необходимо да се приложи качествено дискретен структурен анализ (Williamson, 2005) за определяне на сравнителната ефективност на алтернативните управленчески форми. Това се прави на основа на определяне „критичните

измерения” на транзакциите⁵ - това са факторите, които определят промените на транзакционните разходи в конкретната икономическа, институционална и природна среда. Транзакциите имат различни критични характеристики, а управленческите форми имат различни сравнителни преимущества. Следва да се “съпоставят транзакциите (които се различават със своите атрибути) с управленческите структури (които се различават по отношение на разходи и компетентност) по дискриминационен (икономизиращ транзакционните разходи) начин” (Williamson, 2005). В зависимост от комбинацията на специфичните характеристики на всяка дейност/транзакция, ще съответства различна най-ефективна форми за управление на тази дейност – пазарна, договорна, вътрешна, тристранна и т.н. (Фигура 4).

⁵ честота на транзакциите с едни и същи партньор, неопределеност свързана с транзакциите, специфичност на активите за поддържане на определена транзакция (Williamson, 2005) и присвояемост на правата свързани с транзакциите (Bachev, 2010).

Фигура 4. Принципни форми за управление на аграрните транзакции

	НАЙ-ЕФЕКТИВНА ФОРМА									
Свободен пазар	✓	✓								КРИТИЧНИ ИЗМЕРЕНИЯ НА ТРАНЗАКЦИИТЕ
Специален договор			✓			✓				
Вътрешна организация					✓		✓			
Намеса на трета страна				✘				✘		
Обществена интервенция									✘	
ПРИНЦИПНИ ФОРМИ НА УПРАВЛЕНИЕ	Висока	Ниска	Висока	Ниска	Висока	Ниска	Висока	Ниска		
	Честота									
	Ниска		Висока		Ниска		Висока			
	Неопределеност									
	Ниска				Висока					
	Специфичност на активите									
	Висока							Ниска		
Присвояемост										
АГРАРНА ТРАНЗАКЦИЯ										

✘ - необходимост от интервенция на трета страна

Източник: автора

Докато примерите за „добра“ еволюция на институционалната среда са малко (в незначителен брой високоразвити демократични страни с благоденстващо население), примерите за „успешни“ модернизации в „институциите на управление“ са многобройни (Williamson, 2000). В специфичната институционална, пазарна и природна среда агентите обикновено избират или проектират най-ефективните частни форми за

управление на своите взаимоотношения и дейност. Следователно идентификацията на доминиращите форми за частно управление в аграрната сфера или отделни нейни области, дава добра представа за (най) ефективните форми за конкретния етап от развитие.

- Обществени форми или „обществен ред“ – това са многообразни обществени (общностни, държавни, международни) интервенции в пазарния и частния сектор като: обществени препоръки, регулации, подпомагане, облагане с данък, финансиране, предоставяне, модернизиране на институционалната среда (права и правила) и т.н. Ролята на общественото (локално, национално, Европейско, и т.н.) управление нараства заедно с интензификацията на дейността и размяната и взаимната зависимост на социално-икономическата и природозащитна дейност. В някои случаи е възможно ефективното управление на индивидуалната дейност и/или организацията на определени дейности чрез пазарни механизми и/или чрез частно договаряне да отнеме продължителен период, да е много скъпо, да не успее да достигне до социално желания размер или въобще да не може да се осъществи. Тогава централизираната обществена интервенция би могла да достигне до желаното състояние по-бързо, с по-малко разходи и по-ефикасно. Въпреки това има много случаи на лошо обществено включване (бездействие, неправилна интервенция, прекомерно регулиране, корупция), водещо до съществени проблеми за устойчивото аграрно развитие в България и по света. Анализът на аграрното управление в страната следва да установи дали „нуждите“ за обществена намеса (идентифицираните случаи на пазарен, частен, и колективен провал) са ефективно запълнени с необходимите обществени интервенции, дали е избрана най-ефективната форма за обществена намеса сред практически (политически, административно, финансово и т.н.) възможните алтернативи, а така също да се установят случаите на доминиращи обществени провали на съвременния етап на развитие на отрасъла.

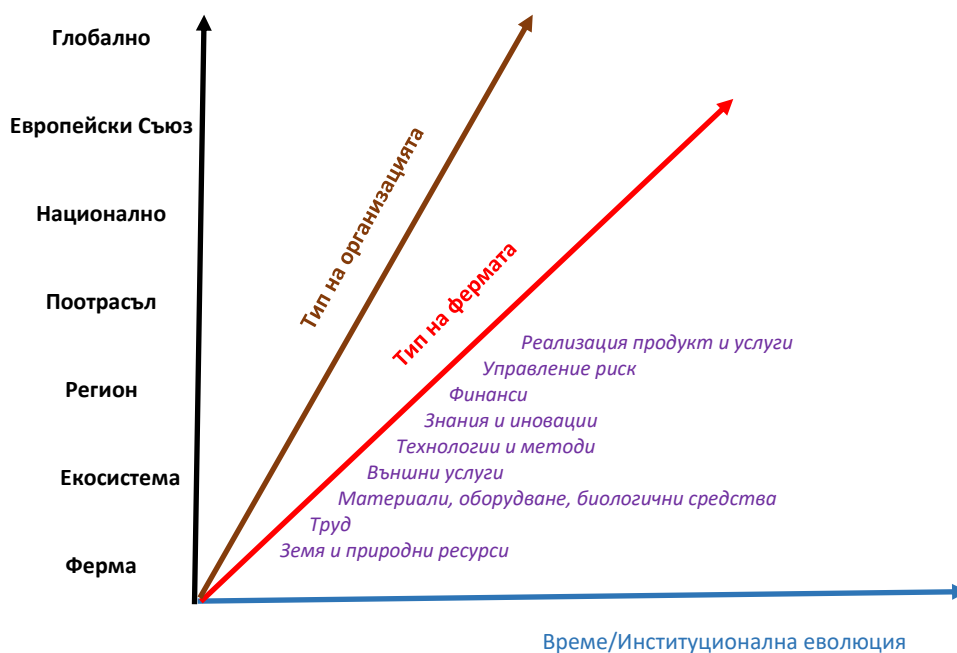
- Хибридни форми – някаква комбинация от горните три, като обществено-частно партньорство, обществено лицензиране и инспектиране на частни био-ферми и др.

В дългосрочен план специфичната система за управление на аграрния сектор (пред)определя типа и характера на социално-икономическото развитие (Фигура 3). В зависимост от ефективността на изградената система за аграрна

управление отделните ферми, подотрасли, райони, агро-екосистеми, и страни постигат нееднакви резултати в социално-икономическото развитие, като се наблюдават различни предизвикателства в икономическата, социалната и екологическата устойчивост на отделните стопанства, подотрасли, райони, екосистеми и селското стопанство като цяло.

Трето, като всеки икономически процес, аграрното управление е сложен, многопластов, полицентричен и много-дименционален процес, който протича във времето, и в който участват многобройни агенти, които разработват и използват разнообразни форми и механизми на управление. Следва да се направи задълбочен анализ на този процес в относително обособени подсистеми за управление - различни нива (от ниво ферма до национално и Европейско), функционални области (снабдяване с труд, земя, капитал, и т.н.), типове ферми и организации и др., като се установи тяхната спецификата, потребностите и ефективност (Фигура 5).

Фигура 5. Подход за анализ на системата за аграрно управление

Източник: автора.

Особено внимание следва да се насочи към идентифициране и оценка на доминиращите (най-често ползвани) форми за управление в основните функционални области на различните типове ферми, и които са свързани със: снабдяване и използване на труд, земя и природни ресурси, услуги, материални активи, оборудване и биологични средства, знания и ноу-хау, иновации, финанси, застраховане и управление на риск, и реализация на селскостопанска продукция и услуги. Освен това следва да се анализират многообразните „колективни действия“ (организации), в които фермерите участват, за

индуциране на частна и/или обществена интервенция в пазарния и частен сектор в свой интерес. По този начин ще бъдат идентифицирани, анализирани и оценени всички форми на вътрешно и външно-стопанска интеграция в аграрната сфера. Освен това следва да се анализират и другите организации в аграрното управление – държавни, международни, неправителствени, и т.н.

Необходимо е да се направи моментна „снимка“ (кратко видео) за да могат задълбочено да се анализират многообразните структури и процеси в аграрното управление на настоящия етап. При наличие на надеждна информация трябва да се правят и сравнения с предишни оценки на управлението на ниво ферма, за да се види динамиката през периода на интеграция на страната в Европейския съюз и прилагане на ОСП на съюза. Идентифицирането на прилаганите и на други реално възможни форми за управление на транзакциите в различните типове ферми следва да са обект на специално микро-икономическо проучване. За целта трябва да се събира първична информация от менажери на ферми и фермерски организации (включително и чрез официалната агро-статистика) за прилаганите управленчески форми, факторите за управленчески избор, разходите свързани с управлението на основните типове транзакции, и ефективността на управление на стопанството.

Четвърто, анализът на системата за аграрно управление следва да завърши с оценка на (крайния) резултат от този процес – състоянието на системата и крайната ефективност от функциониране на аграрната система. Ако благосъстоянието на фермерите расте и магазините са пълни „има“ аграрно управление, в противен случай „няма управление“. На този етап, в зависимост обхвата на анализа, следва да се използват разнообразни данни характеризиращи различни аспекти от състоянието на аграрния отрасъл и неговите подсистеми – конкурентоспособност на фермите, динамика на продукта и продуктивността, качество на земите, аграрните екосистеми и т.н. Този подход обаче позволява да се вижда единствено съвкупния „текущ“ (статичен) ефект на многообразни (управленчески) механизми и форми, и продължителни във времето (управленчески) процеси и дейности на многочислени агенти. Важен методически проблем е отчитане на „фактора време“, тъй като много ефекти са резултат(и) от стара(и) система(и) на управление, докато много нови и перспективни форми още не реализират

потенциалния си ефект(и)⁶. Едно от направленията за преодоляване на този проблем е оценка на равнището на аграрната устойчивост, която по дефиниция е „ориентирана към бъдещето“ (Vachev, 2010). Друго направленията е „моментна“ оценка на съответствието на системата за аграрно управление в страната на принципите за „добро управление“ – например тези в Европейския съюз⁷. Трети подход търси решение в разширяване на периода на анализ – например Програмен период за прилагане на ОСП на ЕС. Нито един от тези подходи обаче, не решава предизвикателството произтичащо от фактора време в анализа на социално-икономическите процеси. Аграрното управление е многопластова динамична система, и всяка „едностранна“ оценка в „кратки“ периоди на анализ не може да претендира за изчерпателност.

⁶ Обикновено преди всяка голяма криза има „нормално управление“, и обратно, за бърз изход от кризата е необходимо „добро управление“.

⁷ Холистичен подход за многокритериална оценка на аграрното управление в България на принципите за добро управление в Европейския съюз е представен от Ivanov and Vachev (2023).

Заклучение

В тази статия се опитахме да докажем, че аграрното управление е комплексна система, която включва аграрни и свързани агенти, участващи във вземането на управленчески решения; правила, форми и механизми, които управляват поведението, дейността и взаимоотношенията на аграрните агенти; процеси и дейности свързани с вземане на управленчески решения; специфичен социален ред, резултат от управленческия процес и функциониране на системата.

Адаптирането на методологията на Новата институционална икономика позволява по-добре да се разбере, анализира и оцени тази сложна система и отделните и компоненти. Анализът следва да включва отделните елементи за системата, различни нива на управление и основните функционални области на стопанството, за всяко от които следва да се използват подходящи количествени или качествени методи на институционалния подход. Системните теоретични и емпирични изследвания в тази „нова“ област следва да се разширят за да се разбере по-добре тази сложна категория и прецизират подходите за нейния икономически анализ. За по-добро разграничаване и по-пълно дефиниране е необходимо и по-широко използване на термина Гаварнанс, каквато практика вече има както в научните среди, така и в разговорната реч.

Използвана литература

- Ali, M. (2015). Governance and Good Governance: A Conceptual Perspective, The Dialogue, Vol. 67, Volume X, Number 1, 67-77.
- AAID (2008). Economic governance, ANNUAL THEMATIC PERFORMANCE REPORT 2006–07 Australian Agency for International Development, FEBRUARY 2008
- Bachev H. (2009). Governing of Agro-ecosystem Services. Modes, Efficiency, Perspectives, VDM Verlag.
- Bachev, H. (2010): Governance of Agrarian Sustainability, New York: Nova Science Publishers.
- Bachev, H. (2010): Management of Farm Contracts and Competitiveness, VDM Verlag Dr. Muller, Germany.
- Bachev, H. (2011): Needs, Modes and Efficiency of Economic Organizations and Public Interventions in Agriculture, Review of Economics & Finance, vol. 1, 89-103.
- Bachev H. (2011). Water governance in Bulgarian agriculture, Climate Change and its Effects on Water Resources, 215-224.
- Bachev, H. (2012). Efficiency of Farms and Agrarian Organizations, Economic Thought, 4, 46-77.
- Bachev, H. (2014). Forms, Factors and Efficiency of Eco-management in Bulgarian Farms, Economic Thought, 5, 86-112.
- Bachev H. (2011): Efficiency and Sustainability of Economic Organizations in Agribusiness, International Journal of Business Insights and Transformations 4 (1), 5-22.
- Bachev H. (2021): Study on Governance Mechanisms and Modes of Ecosystem Services in Bulgarian Farms, Journal of Advanced Research in Management (JARM) 12 (24), 54-76.

- Bachev H. (2021): Identifying and Evaluating the Mechanisms and Modes of Governance of Ecosystem Services–The Case of Bulgarian Agriculture, *Sumerianz Journal of Economics and Finance* 4 (4), 117-135.
- Bachev, H. (2020): Defining, analyzing and improving the governance of agroecosystem services, *Economic Thought*, 4, 31-55.
- Bachev H. (2020): Diagnosis of the System for Sharing Knowledge, Innovation and Digitalization in Agriculture (AKIS) in Bulgaria, *Journal of Integrated Marketing Communications and Digital Marketing* 1 (1), 1-17.
- Bachev H. (2021). Agro-ecosystem services management of Bulgarian farms, *Bulgarian Journal of Agricultural Science* 27 (2021), 1023-1038.
- Bachev H. (2022): An Approach to Assess the Governance Efficiency of Bulgarian Farms, *Economic-Alternatives*, 769-787.
- Bachev H. (2022). About the Governance Efficiency of Agricultural Farms. The Case of Bulgaria, *Journal of Applied Economic Sciences*, 1(75), 5-20.
- Bachev H., T. Nanseki (2008): Risk Governance in Bulgarian Dairy Farming, paper presented at the 12th Congress of the European Association of Agricultural Economists.
- Bachev H., B. Ivanov, A. Sarov (2020): Unpacking Governance Sustainability of Bulgarian Agriculture, *Economic Studies*, 6, 106-137.
- Bachev H., B.Ivanov and A.Sarov (2021): Assessing Governance Aspect of Agrarian Sustainability in Bulgaria, *Bulgarian Journal of Agricultural Sciences*, 27 (3), 429–440.
- Bachev H. and M.Tsuji (2001): Structures for organisation of transactions in Bulgarian agriculture, *Journal of the Faculty of Agriculture of Kyushu University* 46, 123-151.
- Bachev, H., M Tsuji (2001). Governing of Agrarian Transactions, *Management and Rural Planning II*, Kyushu University, Fukuoka, 185-202.
- Bachev, H., M Kagatsume (2002): Governing of Financial Supply in Bulgarian Farms, *The Natural Resource Economics Review*, 131-150.

- Bachev, H., M Kagatsume (2008): Risk Governance in Bulgarian Dairy Farming, paper presented at the 12th Congress of the European Association of Agricultural Economists “People, Food and Environments–Global and European Strategies”, 26-29 August 2008, Ghent.
- Babu S, D. Juvvadi (2014): Analisis of Governance in Agriculture – a Conceptual Framework and Applications, IFPRI.
- Boevsky, (2020): Кооперативното дело в България, Universitetsko izdatelstvo, Sofia. [Боевски, И. (2020): Кооперативното дело в България, Университетско издателство, София].
- Darjaven vestnik (2020): Zakon za upravljenie na agrohranitelnata veriga, 51, 5 juni 2020 [Държавен вестник (2020): ЗАКОН ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА АГРОХРАНИТЕЛНАТА ВЕРИГА, ДВ. бр.51 от 5 Юни 2020г.]
- Dimitrov, M., Sp.Keremidchev, P.Chipev, R.Bakarjieva, V.Daskalov, N.Ivanova (2014): Кооперативно управление за XXI век, Sofia Goreks Pres [Димитров, М., Сп. Керемидчиев, Пл. Чипев, Р. Бакърджиева, В. Даскалов, Н.Иванова (2014). Корпоративно управление за XXI век. С.: Горекс Прес].
- Backer L. (2011): Private Actors and Public Governance Beyond the State: The Multinational Corporation, the Financial Stability Board and the Global Governance Order, Indiana Journal of Global Legal Studies, Vol. 17.
- Benz, M. and B.Frey, 2005. Corporate Governance: What Can We Learn from Public Governance? in Academy of Management Review, Working Paper No. 16.6.
- Bevir, M., (2012). Governance: A very short introduction. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Bayyurt, N., Z.Serin, F. Arıkan (2015): Good Governance and Agricultural Efficiency, Journal of Social and Development Sciences, Vol. 6, No. 1, 14-23.
- Bloor K. (2022): Global Governance: Political and Economic Governance, in Understanding Global Politics by Kevin Bloor, E-International Relations.
- Braun, J. and R. Birner, 2017. Designing Global Governance for Agricultural Development and Food and Nutrition Security, Review of Development Economics, 21(2), 265–284.

- BRITANICA (2023): Governance, <https://www.britannica.com/topic/civil-union>
- Carbone, A. 2017. Food supply chains: coordination governance and other shaping forces. *Agricultural and Food Economics*, 5, 3.
- Csaki, C., C Forgács, D Milczarek, J Wilkin (2008). *Regional Outcome: Central and Eastern Europe, Restructuring market relations in food and agriculture of Central and Eastern Europe - Impacts upon small farmers*. Agroinform, Budapest.
- Chakrabarti U. (2021): *Assembling the Local: Political Economy and Agrarian Governance in British India*. The University of Pennsylvania Press.
- Chhotray, V. and G. Stoker, 2009. *Governance Theory and Practice. A Cross-Disciplinary Approach*, PALGRAVE MACMILLAN.
- Coase R. (1937): The Nature of the Firm, *Economica*, Vol. 4, 16, 386-405.
- Coase R. (1998): The New Institutional Economics, *American Economic Review*, 88(2), 72-74.
- Coase R. (1991): The Institutional Structure of Production, Nobel Prize Lecture, reprinted in 1992, *American Economic Review*, 82(4), 713-719.
- Cook M. (1995): The Future of U.S. Agricultural Cooperatives: A Neo-Institutional Approach, *American Journal of Agricultural Economics*, 77(5).
- Dixit A. (2016): Economic Governance, *The New Palgrave Dictionary of Economics*, Springer, 1-11.
- DFID, 2010. The limits of decentralised governance: the case of agriculture in Malawi, DFID, Policy Brief 033.
- EU (2019): European Governance, EU, <https://eur-lex.europa.eu/summary/glossary/governance.html>
- EC, 2021. PUBLIC ADMINISTRATION AND GOVERNANCE: BULGARIA, EC.
- Frija A., M. Sghaier, M. Fetoui, B. Dhehibi, M. Sghaier (2021): The governance of collective actions in agro-silvopastoral systems in Tunisia. A historical institutional analysis, in *Governance for Mediterranean Silvopastoral Systems*, Routledge.

- Freidberg, S., 2019. “Unable to Determine”: Limits to Metrical Governance in Agricultural Supply chains, *Science, Technology, & Human Values*, Volume: 45 issue: 4, 738-760
- Fukuyama, F, 2016. *Governance: What Do We Know, and How Do We Know It?* Annual Review Political Sciences. 19, 89–105.
- Furubotn E., R. Richter (2005): *Institutions and Economic Theory: The Contribution of the New Institutional Economics*, Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Herrfahrdth, E. 2006. *Water Governance in the Kyrgyz Agricultural Sector*, DFID, Bonn.
- Higgins, V. and G. Lawrence, 2005. *Agricultural Governance: Globalization and the New Politics of Regulation*, Routledge.
- IoG (2003): *Principles for Good Governance in the 21st Century*, Institute of Governance.
- Ivanov B. and H.Bachev (2023): *How Good is the Governance of Bulgarian Agriculture?*, *Economic Alternatives* (under publication).
- James H., P. Klein, M. Sykuta (2011): *The Adoption, Diffusion, and Evolution of Organizational Form: Insights from the Agrifood Sector*, *Managerial and Decision Economics* 32(4), 243–59.
- Ganev, G., M.Popoca, F. Bonken, 2020. *Bulgaria Report, Sustainable Governance Indicators*, SGI.
- Georgiev, M. (2013): *Impact of the Administration Structure and Transaction Costs on the Agricultural Land Market*, *Trakia Journal of Sciences*, 11(11), 527-534.
- German L. (2018): *Catalyzing self-governance: Addressing multi-faceted collective action dilemmas in densely settled agrarian landscapes*. *International Journal of the Commons*, 12(2), 217–250.
- Katsamunska, P., 2016. *The Concept of Governance and Public, Governance Theories*, *Economic Alternatives*, Issue 2, 134-141.
- Kumar A., A. Sharma (2020): *Socio-Sentic framework for sustainable agricultural governance*, *Sustainable Computing: Informatics and Systems*, 28, 100274.

- Ledger T. (2016): Power and Governance in Agri-food Systems: Key Issues for Policymakers, TIPS.
- Levi-Four D. (ed.) (2012): THE OXFORD HANDBOOK OF GOVERNANCE, Oxford University Press.
- Malapi-Nelson, A. (2017). "Cybernetics: The Book, the Club, and the Decline". The Nature of the Machine and the Collapse of Cybernetics: A Transhumanist Lesson for Emerging Technologies. Palgrave Studies in the Future of Humanity and its Successors. Cham (Zug), Springer.
- Morfi C (2020): Organisation and Governance of Agri-Food Systems Implications of Intellectual Property Rights in Plant Biotechnology, Doctoral Thesis, Faculty of Natural Resources and Agricultural Sciences, Uppsala.
- Muluneh, T. 2021. Conceptualizing Digital Agricultural Governance, International Journal of Engineering Research & Technology, Vol. 10, Issue 1.
- North D. (1990): Institutions, Institutional Change and Economic Performance, Cambridge: Cambridge University Press.
- North D. (1991): Institutions, Journal of Economic Perspectives, Volume 5, Number 1, 97–112.
- OECD, 2015, G20/OECD Principles of Corporate Governance, OECD Publishing, Paris.
- OECD, 2019. Review of the Corporate Governance of State-Owned Enterprises. BULGARIA, OECD.
- Osabohien, R., Ufua, D., Moses, C. L., & Osabuohien, E. (2020). Accountability in agricultural governance and food security in Nigeria. Brazilian Journal of Food Technology, 23.
- Ostrom E. (1990): Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action, Cambridge University Press.
- Ostrom E. (1999): Revisiting the Commons: Local Lessons, Global Challenges, Science 284, 278–282.
- Ostrom, E. (2009): Beyond Markets and States: Polycentric Governance of Complex Economic Systems, Nobel Prize Lecture, December 8, 2009.

- Ostrom, E. and A. Schlüter, Achim (Editors) (2007): The challenge of self-governance in complex, globalizing economies: Collection of revised papers of a PhD seminar, Arbeitsbericht, Working Paper No. 47-2007
- Planas J., A.Schuurman, Y. Segers (2022): The formation of agricultural governance: the interplay between state and civil society in European agriculture, 1870-1940, WASSRural and Environmental History.
- Rodorff V., M. Siegmund-Schultze, M. Guschal, S. Hölzl and J. Köppel (2019): Good Governance: A Framework for Implementing Sustainable Land Management, Applied to an Agricultural Case in Northeast-Brazil, Sustainability 11(16):4303.
- Ronaghi M., M. Ronaghi , M. Kohansal (2020): Agricultural Governance, Verlag: GlobeEdit.
- Sacconi L. (2012): Corporate Social Responsibility and Corporate Governance, EconomEtica, No. 38, SSRN, Working papers, N.38.
- Schwindenhammer, S., 2018. The New Regionalism in Global Organic Agricultural Governance Through Standards: A Cross-Regional Comparison, Global Environmental Politics, 18:3,
- Tyndale W. and J. Frith (1831). The works of Tyndale. Ebenezer Palmer.
- Skerman T. (2016): Agribusiness Governance Finding the Green Zone, Rural Leaders.
<https://ruralleaders.co.nz/agribusiness-governance-finding-the-green-zone-tom-skerman/>
- Tleubayev, A., I.Bobojonovb, T. Gagalyukc, E.Mecad, T. Glaubene, 2021. Corporate governance and firm performance within the Russian agri-food sector: does ownership structure matter? International Food and Agribusiness Management Review, Volume 24, Issue 4.
- Shand R. (2018): The Governance of Sustainable Rural Renewal. A comparative global perspective, Routledge.
- Scmitter, P., 2018. Defining, explaining and, then, exploiting the elusive concept of 'governance', Springer Heidelberg
- Sykuta M. (2010): Concentration, Contracting and Competition: Problems In Using The Packers & Stockyards Act To Supplement Antitrust, The CPI Antitrust Journal, 4(2).

- Sykuta M., M. Cook. (2001): A New Institutional Economics Approach to Contracts and Cooperatives, *American Journal of Agricultural Economics*, 83(5).
- Terziev, D., P Zhou, R Terziyska, D Zhang, 2018. Food Safety: Technologies and Governance, Sofia: Yearbook of UNWE, 121-140.
- Torres-Salcido, G. and J. Sanz-Cañada, 2018. Territorial Governance. A Comparative Research of Local Agro-Food Systems in Mexico, *Agriculture*, 8, 18.
- Trubek D. and L.Trubek (2007): New Governance & Legal Regulation: Complementarity, Rivalry, and Transformation, SSRN Legal Studies Research Paper Series, Paper No. 1047.
- Vymětal P. (2007): Governance: Defining the Concept, Faculty of International Relations, University of Economics, Prague, Working Papers, 1/2007
- Wolman H., A. Levy, and D. Hincapie (2008): GOVERNMENT and GOVERNANCE, In Wolman et al., *Economic Competitiveness and the Determinants of Sub-National Area Economic Activity* (2008) and Kosarko and Weissbourd (2010), *Economic Impacts of GO TO 2040*.
- Weiss, T., 2000. Governance, good governance and global governance: conceptual and actual challenges, *Third World Quarterly*, Vol 21, No 5, 795– 814.
- Wikipedia (2023): Governance, <https://en.wikipedia.org/wiki/Governance>
- Williamson O. (1996): *The Mechanisms of Governance*, Oxford University Press.
- Williamson, O., 1999. Public and Private Bureaucracies: A Transaction Cost Economics Perspective. *Journal of Law Economics and Organization* 15(1), 306-42
- Williamson, O., 2000. The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead. *Journal of Economic Literature*. Vol. XXXVIII, 595–613.
- Williamson, O., 2005. The Economics of Governance. *American Economic Review*, 95(2), 1-18.
- World Bank, 1992. *Governance and Development*, World Bank.
- World Bank, 2022. *Worldwide Governance Indicators*. <https://info.worldbank.org/governance/wgi/Home/Reports>

- UN (2015): The Sustainable Development Goals (SDGs), United Nation.
- Башев Х. (2022): Подход за разбиране и оценяване на управленческата ефективност на земеделските стопанства, Народностопански архив, 2, 22-41.
- Башев, Х. (2006). Оценка на устойчивостта на българските ферми, Икономика и управление на селското стопанство, 3, 18-28.
- Башев, Х. (2014). Екоуправление в селското стопанство, Икономическа мисъл, 1, 29-55.
- Башев, Х. (2020). ПОДХОД ЗА АНАЛИЗ И УСЪВЪРШЕНСТВАНЕ НА УПРАВЛЕНИЕТО НА УСЛУГИТЕ НА АГРО-ЕКОСИТЕМИТЕ, Икономика и управление на селското стопанство, 3, 27-48.
- Башев, Х., Б Иванов, Д Митова, П Маринов, К Тодорова, А Митов (2020). ПОДХОД ЗА ОЦЕНКА НА УПРАВЛЕНИЕТО НА УСЛУГИТЕ НА АГРОЕКОСИТЕМИТЕ В БЪЛГАРИЯ, ИАИ София.
- Башев, Х., Б Иванов, Д Тотева (2019). Устойчивост на аграрните екосистеми в България, Икономика и управление на селското стопанство, 1, 39-55.
- Bachev H. (2022): Unpacking the Governance Efficiency of Agricultural Farms in Bulgaria, Agricultural Research Updates. Volume 41, P.Gorawala and S. Mandhatri (Editors), Nova Science Publisher, New York, 97-126.
- Bachev H. (2017). Socio-economic and environmental sustainability of Bulgarian farms, Agricultural and resource economics: international scientific ejournal 3 (2), 5-21.
- Bachev H. (2000). Bulgarian Experience in Transformation of Farm Structures, Farm Management and Rural Planning, 181-196.
- Bachev H. (2017). Sustainability of Bulgarian farming enterprises during European Union common agricultural policy implementation, Journal of Applied Economic Sciences (JAES) 12 (48), 422-425.
- Bachev H. (2002). Study on land supply in Bulgarian farms, Farm Management and Rural Planning 3, 189-203.
- Bachev H. (2010): Agricultural water management in Bulgaria, Available at SSRN 1662354

- Bachev H. (2014). Environmental management in agriculture, *Икономическа мисъл*, 1, 56-79.
- Bachev H. (2014). Governing of Agro-Ecosystem Services in Bulgaria, *Research Topics in Agricultural and Applied Economics* 3, 94-129.
- Bachev H. (2021). Modes of governance for ecosystem services in Bulgarian farms, *Икономически изследвания*, 8, 145-174.
- Bachev H. (2020). Measuring the New Governance Pillar of Agrarian Sustainability at Farm, Sectoral and National Level in Bulgaria, *Asian Business Research Journal* 5, 28-38.
- Bachev H. (2021). ASSESSING AND IMPROVING THE GOVERNANCE OF AGROECOSYSTEM SERVICES, *Agricultural Research Updates*. Volume 33, 53-92.
- Bachev, H., F. Ito (2014): Implications of Fukushima Nuclear Disaster for Japanese Agri-food Chains, *International Journal of Food and Agricultural Economics*, 2 (1), 95-120.
- Башев Х. (2020): ДЕФИНИРАНЕ, АНАЛИЗИРАНЕ И УСЪВЪРШЕНСТВАНЕ НА УПРАВЛЕНИЕТО НА УСЛУГИТЕ НА АГРО-ЕКОСИТЕМИТЕ, *Икономическа мисъл*, бр. 4, 3-30.
- Башев Х. и Б.Иванов (2021): Превръщането на утайките от пречистването на отпадъчни води в продукт и оползотворяването им в селското стопанство, *Земеделие плюс*, бр. 299 (част 1) и бр. 300 (част 2).
- Башев Х. и Б.Иванов (2022): Фактори за оползотворяване на утайки от пречистването на отпадъчни води в селското стопанство на България, *Икономика и управление на селското стопанство*, No 2, 43-62.
- Башев Х. (2023): Подход за дефиниране и анализиране на аграрното управление (governance), *Икономически и социални алтернативи*, 3 (в процес на публикация).
- Башев Х., Б. Иванов, Д. Митова, И. Боевски, П. Маринов, А. Саров, Д. Цвяткова, К. Костенаров, Д. Ванев (2021): МЕХАНИЗМИ И ФОРМИ НА УПРАВЛЕНИЕ НА АГРОЕКОСИСТЕМНИТЕ УСЛУГИ В БЪЛГАРИЯ, *ИАИ*, София.

- Bachev H. (2023): Agrarian Governance – Who, What, Why, How, Where, When, Price, Level?, Theoretical and Practical Research in Economic Fields, Vol. XIV, Issue 1(27), 105-125.
- Bachev H. (2023): What is Agrarian Governance?, in A. Tavidze (Editor) Progress in Economics Research, Vol. 51, Nova Science Publisher, New York.
- Bachev H., B.Ivanov and A.Sarov (2020): Unpacking Governance Sustainability of Bulgarian Agriculture, Икономически изследвания, 6, 106-137.
- Scozzari A., B El Mansouri (2011): Water Security in the Mediterranean Region, An International Evaluation of Management, Control, and Governance Approaches, Springer Science+Business Media B.V.
- Bachev H. (2017): Sustainability of Bulgarian farming enterprises during European Union common agricultural policy implementation, Journal of Applied Economic Sciences (JAES) 12 (48), 422-425.
- Bachev H. (2000): Bulgarian Experience in Transformation of Farm Structures, Farm Management and Rural Planning, 181-196.
- Bachev H. (2011): Water governance in Bulgarian agriculture, in Climate Change and its Effects on Water Resources, Springer, 215-224.
- Bachev H., M Tsuji (2001): Governing of Agrarian Transactions, Management and Rural Planning II, Kyushu University, Fukuoka, 185-202.
- Bachev H., F Ito (2014): Implications of Fukushima Nuclear Disaster for Japanese Agri-food Chains, International Journal of Food and Agricultural Economics 2 (1), 95-120.
- Bachev H. (2002): Study on land supply in Bulgarian farms, Farm Management and Rural Planning 3, 189-203.
- Bachev H. (2014): Environmental management in agriculture, Икономическа мисъл, 1, 56-79.
- Bachev H. (2012): Governing of Agro-Ecosystem Services in Bulgaria, Research Topics in Agricultural and Applied Economics 3, 94-129.

- Bachev H. (2022): About the Governance Efficiency of Agricultural Farms. The Case of Bulgaria, *Journal of Applied Economic Sciences (JAES)*, 17 (75), 5-21.
- Bachev H, N Koteva (2021): The competitiveness of agricultural holdings in Bulgaria, *Economic Thought journal*, 4, 3-26, 27-48.
- BACHEV H , S CHE, S YANCHEVA, editors (2018): *Agrarian and Rural Revitalisation Issues in China and Bulgaria*, KSP Books.
- Bachev H. (2007): Transition and EU Integration of Bulgarian Agriculture-Impacts for Environment and Sustainability, Available at SSRN 983062.
- Bachev H. (2000): Economics of agrarian institutions, *Agricultural Economics and Management* 45 (3), 3-15.
- Bachev H. (2021): Identifying and Evaluating the Mechanisms and Modes of Governance of Ecosystem Services–The Case of Bulgarian Agriculture, *Sumerianz Journal of Economics and Finance* 4 (4), 117-135.
- Bachev H. and T Nanseki (2008): Risk Governance in Bulgarian Dairy Farming, paper presented at the 12th Congress of the European Association of Agricultural Economists.
- Bashev H (2016): Sustainability of agricultural farms in Bulgaria, *Avangard Prima*, Sofija.
- Bachev H. (2007): Structures for Organisation of Agrarian Innovations, Available at SSRN 1079299.
- Bachev H., M Kagatsume (2002): Governing of Financial Supply in Bulgarian Farms, *The Natural Resource Economics Review*, 8, 131-150.
- Башев Х (2014): Екоуправление в селското стопанство, *Икономическа мисъл*, 1, 29-55
- Башев Х (2006): Оценка на устойчивостта на българските ферми, *Икономика и управление на селското стопанство*, 3, 18-28.
- Башев Х (2006): Управление на аграрната и селска устойчивост, *Икономика и управление на селското стопанство*, 4, 27-37.

Башев Х (2022): Подход за разбиране и оценяване на управленческата ефективност на земеделските стопанства, Народностопански архив, 2, 22-41.

Котева Н, Х Башев, А Алексиев, Д Николов, П Йовчевска (2021): Конкурентоспособност на земеделските стопанства в България и модели за нейното повишаване, ИАИ, София.

Хаджиева В, Д Митова, М Анастасова, Х Башев, В Мицов (2005): Планиране на устойчивото развитие на земеделското стопанство, Икономика и управление на селското стопанство, 5, 37-43.